Anetta Gajda
Uniwersytet Łódzki

Przewodnik turystyczny czy przewodnik historyczny? – analiza modelu *Przewodnika po powstańczej Warszawie*

Biorąc po raz pierwszy do ręki *Przewodnik po powstańczej Warszawie* J.S. Majewskiego oraz T. Urzykowskiego, odbiorca może mieć wrażenie, iż sięga do typowego przewodnika turystycznego o charakterze użytkowym. Tymczasem bliższy ogląd pozycji, jej lektura i wreszcie analiza samego tekstu pozwalają zauważyć, iż mamy do czynienia z interesującą modyfikacją wzorca gatunkowego. Celem niniejszego opracowania jest zrekonstruowanie modelu teoretycznego omawianego gatunku (inaczej gatunkowego archetypu), a następnie porównanie go z danymi empirycznymi (czyli przedmiotem naszych obserwacji) i stwierdzenie, w jakim stopniu analizowany tekst realizuje reguły gatunkowe. Cechy wzorca, które stanowić będą dla nas punkt odniesienia, odtwarzamy na podstawie literatury przedmiotu, świadomości gatunkowej autorki opracowania, reprezentującej określoną wspólnotę kulturową, a także tekstu będącego typowym reprezentantem gatunku – współczesnego przewodnika turystycznego po Warszawie, wydanego w ramach serii przewodników „Wiedzy i Życia", a opracowanego przy współudziale J.S. Majewskiego – jednego z autorów *Przewodnika po powstańczej Warszawie*.

Zgodnie z założeniami genologii lingwistycznej przyjmujemy, iż gatunek jako abstrakcyjny wzorzec tekstu (*conceptus mentis)* jest zbiorem pewnych reguł, konwencji „dookreślających najważniejsze poziomy organizacji gatunkowego schematu, relacje między poziomami i sposoby funkcjonowania owych poziomów" (Wojtak 2004a: 30), tworzy go zaś struktura tekstu (aspekt strukturalny), uwikłania komunikacyjne (aspekt pragmatyczny), tematyka i sposób jej przedstawienia (aspekt poznawczy) oraz wyznaczniki stylistyczne (aspekt stylistyczny). Pamiętając jednak o tym, iż wszystkie te płaszczyzny przenikają się wzajemnie, dokonamy zintegrowanej analizy i spróbujemy odnaleźć cechy konstytutywne i fakultatywne, biorąc pod uwagę typologię opartą na dwóch kryteriach: kryterium zewnątrztekstowym (analiza funkcji tekstu, typu nadawcy, typu odbiorcy oraz typu relacji między nadawcą i odbiorcą) oraz kryterium wewnątrztekstowym (analiza sposobu wewnętrznej organizacji makrostruktury przekazu, typ struktury tekstu, językowe środki przekazu informacji) (por. Mocarz 2011: 29). Przeprowadzone badania mają jednak charakter aspektowy, a ich wyniki stanowią dopełnienie lingwistycznego „portretu gatunku", jaki odczytujemy z nielicznych na razie opracowań.

Cechy wzorca gatunkowego

Jak podaje Danuta Ostaszewska, wzorzec przewodnika wykształcił się już w XVII wieku (Ostaszewska 2000: 75), tak więc ewentualne różnice między konkretnymi realizacjami tekstowymi mogą być świadectwem ewolucji gatunku. Wpierw jednak musimy ustalić zespół konstytutywnych elementów, które powodują, iż dany tekst jest rozpoznawany jako reprezentant gatunku. Z ustaleń wstępnych, opartych na publikacjach i słownikach, wnioskujemy, iż do najbardziej trwałych wyznaczników, decydujących o tożsamości gatunku oraz jego ciągłości, należą niewątpliwie: użytkowość, wielogatunkowość oraz określona relacja nadawczo-odbiorcza.

Typologiczną cechą omawianego gatunku jest **użytkowość**. Głównym przeznaczeniem przewodnika turystycznego jest bowiem nie tylko przekazanie pewnej wiedzy o rzeczywistości pozajęzykowej (**funkcja informacyjna**), ale także praktyczne wykorzystanie informacji zawartych w przewodniku (**funkcja pragmatyczna**), co potwierdza definicja zawarta w *Słowniku języka polskiego* pod red. Mieczysława Szymczaka. *Przewodnik* jest tu definiowany jako 'książka podająca wiadomości z historii, geografii danego regionu, zawierająca mapy, podająca praktyczne wskazówki dotyczące podróżowania, noclegów itp.; także książka zawierająca praktyczne wiadomości, instrukcje dotyczące jakiejś dziedziny'. Funkcja informacyjna w typowym tekście o charakterze użytkowym jest zatem podporządkowana funkcji pragmatycznej, pełni więc „funkcję pomocniczą w realizacji zamierzeń pragmatycznych" (Mocarz 2011: 25).

Konsekwencją nadrzędności funkcji pragmatycznej analizowanego gatunku jest różnoplanowa **heterogeniczność (wielogatunkowość)** (Ostaszewska 2000: 74). Mimo zmieniających się warunków przekazu i całego kontekstu życiowego gatunku, przewodnik – jako struktura złożona – zawiera z reguły opisy, informacje, komentarze, refleksje, rady, praktyczne wskazówki, polecenia, propozycje. Z badań wspomnianej wyżej badaczki wynika jednak, iż w historii gatunku zdarzały się modyfikacje w zakresie proporcji występowania poszczególnych struktur. Przykładem jest zmniejszająca się ranga opisu, który pełnił bardzo istotną rolę w tekstach dawnych przewodników (nawiązujących do twórczości chorograficznej, opartej na relacjach z podróży), natomiast w obecnych tzw. bedekerach został poważnie ograniczony.

Przewodnik turystyczny należy zatem do gatunków użytkowych, stojących niejako w opozycji do tekstów literackich, choć nie wszyscy badacze podzielają tę opinię. O zamęcie klasyfikacyjnym i braku przejrzystej typologii tekstów użytkowych pisze Maria Mocarz, sugerując trójdzielną koncepcję podziału tekstów na: 1. teksty literackie, 2. teksty specjalistyczne, 3. teksty użytkowe. W klasyfikacji tej teksty użytkowe stawiane są w relacji równorzędnej w stosunku do tekstów literackich i *stricte* specjalistycznych, jednak według innych koncepcji teksty

użytkowe stoją w relacji podrzędnej, a nawet nadrzędnej w stosunku do tekstów specjalistycznych (Mocarz 2011: 20).

Specyfikę gatunku przewodnika turystycznego wyznacza także określona **relacja nadawczo-odbiorcza**. Odbiorcą tekstu jest zazwyczaj aktualny – rzeczywisty bądź projektowany – turysta, o którego uwagę zabiega nadawca-przewodnik, który nie tylko przekazuje informacje o miejscach i obiektach godnych zwiedzania, ale także zachęca do ich obejrzenia. Oprócz funkcji informacyjnej i pragmatycznej pojawia się więc **funkcja impresywna,** powiązana niekiedy z **funkcją ekspresywną**. Dotyczy to sytuacji, w której nadawca, w sposób mniej lub bardziej eksplicytny, ujawnia swój stosunek do przedstawianych treści, werbalizując określony system wartości.

Modyfikacja struktury

Schemat budowy *Przewodnika po powstańczej Warszawie* w pierwszym zetknięciu sprawia wrażenie identycznego z modelową strukturą przewodnika turystycznego. Przeglądający pozycję odbiorca od razu zauważa elementy strukturalne dobrze znane z przewodników: przejrzysty spis treści z nazwami ulic, segmenty tekstu, opatrzone nagłówkami oraz nieodłączne składniki gatunku, współwystępujące z przekazem werbalnym, czyli formy przekazu pozawerbalnego takie, jak: mapy, ilustracje, fotografie. W tekście panuje wyraźna wielogatunkowość, jednak w trakcie przeglądania pozycji okazuje się, iż struktury podawcze funkcjonują tutaj na nieco innych prawach, a standardowy schemat konstrukcyjny ulega zachwianiu. Inne są proporcje między poszczególnymi składnikami tekstu, a niekiedy – jak pokaże analiza – także i funkcje, jakie one spełniają.

Spis treści na pozór przypomina wzorcowy schemat – wyraźny podział według dzielnic Warszawy wraz ze spisem ulic, służący szybkiej orientacji turysty lub czytelnika w topografii miasta: *STARÓWKA Podwale, Plac Zamkowy…, ŚRÓDMIEŚCIE PÓŁNOCNE Plac Powstańców Warszawy, Szpitalna 8…, ŚRÓDMIEŚCIE POŁUDNIOWE Aleje Jerozolimskie przy Brackiej…, POWIŚLE Tamka 45b…, CZERNIAKÓW Ludna 9, MOKOTÓW Skolimowska 5, Rakowiecka 15/17,… OCHOTA Aleja Niepodległości 221…, WOLA Karolkowa 49, Wolska 6…, POWĄZKI Żytnia przy Karolkowej…, ŻOLIBORZ Dworzec Gdański, Czarnieckiego 17…, PRAGA Golędzinowska 10, OBRZEŻA I OKOLICE*. Brak jednak w *Spisie treści,* tak pomocnego dla turysty, *Skorowidzu* zawierającego alfabetyczny spis ulic, a także, napotykanych zazwyczaj w przewodnikach turystycznych, rozdziałów, opatrzonych tytułem: *Jak posługiwać się przewodnikiem, Jak korzystać z oznaczeń* czy *Wskazówki praktyczne* lub *Informacje turystyczne* – typowych form przekazu, mających usprawnić poszukiwania interesujących odbiorcę informacji (por. przewodnik po Warszawie z serii „Przewodniki Wiedzy i Życia", Omilanowska, Majewski: 2006). W miejsce struktur, relewantnych dla danego gatunku, autorzy umieścili *Kalendarium wojny*

w Europie oraz *Indeks osób,* na który składają się nazwiska oraz pseudonimy powstańców wraz ze stopniami wojskowymi.

Z kolei, zamiast schematycznych planów poszczególnych fragmentów miasta, z zaznaczonymi punktami zwiedzania, odbiorca widzi **mapki historyczne i wojskowe**, a w miejsce rysunków architektonicznych i zdjęć okazałych zabytków pojawiają się **fotografie współczesne,** utrwalające ślady powstańczych bitew i ukazujące stan obiektów z przeszłości oraz **archiwalne fotografie** miejsc i osób – świadków minionych wydarzeń[1]. Nie znajdzie też odbiorca charakterystycznych ikonek informacyjnych, wskazujących na podstawowe dla turysty informacje o charakterze praktycznym, brak tu jakichkolwiek wskazówek dotyczących podróżowania i noclegów.

Stonowane kolory i matowy papier także nie przypominają barwnych przewodników współczesnych, drukowanych na papierze kredowym. Wyraźnie jest to przewodnik po powstańczej, a nie współczesnej Warszawie.

Tak więc autorzy omawianej pozycji pominęli, relewantne dla gatunku przewodnika turystycznego, struktury o charakterze praktycznym, choć sama segmentacja tekstu, organizująca przestrzeń przewodnika, w pewnym stopniu pełni taką funkcję. W ten sposób użytkowość – jako cecha konstytutywna gatunku i sygnał przynależności gatunkowej *Przewodnika po powstańczej Warszawie* – staje pod znakiem zapytania, pojawia się natomiast kwestia zasadniczego celu komunikacyjnego.

Funkcja nadrzędna

Nadrzędną ideę, a zarazem funkcję, poddanego analizie przewodnika ujawniają jego twórcy już na początku, w części zatytułowanej *Od Autorów*, nawiązując tym samym do tradycji zamieszczania w przewodniku turystycznym słowa wstępnego. O ile jednak w klasycznym przewodniku turystycznym podkreśla się zazwyczaj użytkowy charakter pozycji, o tyle tutaj autorzy zaczynają od wspomnień z okresu dzieciństwa, spędzonego w powojennej Warszawie, i od refleksji na temat upływającego czasu, który nieodwracalnie zamazuje ślady przeszłości. Bezpośrednią zachętę do uważnej lektury przewodnika oraz zwiedzenia miejsc związanych z wydarzeniami Powstania Warszawskiego zastępuje tutaj nadawca manifestacją własnej postawy wobec historii oraz uzewnętrznieniem osobistych uczuć:

> Z każdym […] rokiem „pamiątek" po Powstaniu jest coraz mniej. Prezentujemy je w naszym przewodniku, przypominając zarazem zdarzenia, których niemymi świadkami są te przestrzeliny w balustradach czy dziury w kamiennych elewacjach. To już ostatnia chwila, by ocalić te miejsca od zapomnienia, uprzedzić wyroki czasów,

[1] O relacji pomiędzy tekstem werbalnym a warstwami obrazowymi w przewodnikach współczesnych pisała M. Mocarz 2011: 103-117.

> w których żyjemy. […] Niniejszy przewodnik nie ma ambicji bycia kompendium wiedzy o Powstaniu Warszawskim. Nie jest też próbą zapisania jego przebiegu. Nie rozstrzygamy sporu historyków o sens Powstania […]. Nasz wybór nie jest kompletny – to przewodnik raczej subiektywny, opowiadający też o losach uczestników Powstania, zarówno jego żołnierzy, jak i cywili. Tych, którzy walczyli z bronią w ręku, i tych, którzy o broń walczyli, ale niewiele mogli zrobić. To również zapis pewnego stanu pamięci. Większość rozmów, przeprowadzonych przez nas ze świadkami Powstania, pochodzi z lat 2004-2006. Czas jest jednak bezwzględny, ostatni uczestnicy powstańczych walk odchodzą na zawsze, jak Eugeniusz Ajewski czy Stanisław Sieradzki. Zdajemy też sobie sprawę, że nie wszystkie pokazane przez nas ślady przetrwają. Za kilkanaście lat niniejsza książka może okazać się zatem świadectwem tego, czego już nie ma. (s. 7)

Nie ulega wątpliwości, iż w powyższych zdaniach kryje się informacja o intencjach, jakie towarzyszyły autorom wspomnianej pozycji w trakcie tworzenia tekstu. Opracowanie wyraźnie pełni funkcję przewodnika po historii zdarzeń i ludzi. Czyżby nad funkcją pragmatyczną dominować miała funkcja poznawcza? Niezwykle wymowne jest też zdanie, zawierające – ukryty w całym tekście – swoistego rodzaju apel do czytelnika: *ocalić te miejsca od zapomnienia…*

Opis, opowiadanie, sylwetka

Jednym z podstawowych składników wielogatunkowej struktury przewodnika jest opis, który w klasycznej realizacji wzorca przewodnika turystycznego dotyczy zazwyczaj miejsc i obiektów godnych zwiedzania. Przestrzeń tekstu organizują wtedy segmenty, opatrzone tytułami zawierającymi nazwy określonych miejsc oraz tzw. artefaktów (gmachów, obrazów, przedmiotów), należących do osobliwości turystycznych, jak na przykład we współczesnym przewodniku po Warszawie: *Most gotycki, Plac Zamkowy, Kamienica pod Pelikanem, Rynek Nowego Miasta, Plac Trzech Krzyży, Łazienki, Pomnik Syrenki, Kamienne Schodki…* itd. Poszczególne deskrypcje cechuje względna samodzielność, a ich lektura nie wymaga zachowania kolejności. Zasadnicza funkcja tego rodzaju opisów, będących uzupełnieniem struktur typowo pragmatycznych, takich jak: informacje, polecenia, propozycje, polega na rozbudzaniu ciekawości poznawczej, pasji zwiedzania. Deskrypcja jest bliska opisowi encyklopedycznemu, zawierającemu liczne wyrazy orientujące przestrzennie oraz terminy specjalistyczne, typu: *elewacja, fasada, prezbiterium*, *gobelin, fresk* itp.

W *Przewodniku po powstańczej Warszawie* wypowiedzi deskryptywne, informujące o historii obiektów, ich właściwościach inherentnych czy też o osobach projektantów, pojawiają się jakby na marginesie tekstu głównego i jest ich stosunkowo niewiele. Wyodrębnione z tekstu graficznie (w ramkach, na innym niż tekst główny tle, z ikonką, sugerującą opis zewnętrzny) sprawiają raczej wrażenie

informacyjnego dodatku dla turysty i konesera: *MURY OBRONNE, KOŚCIÓŁ I KLASZTOR ŚW. MARCINA, PAŁAC KRASIŃSKICH, PAŁAC GNIŃSKICH, GMACH GŁÓWNY POLITECHNIKI, DOM AKADEMICKI…*

Przyjrzyjmy się zatem tekstowi głównemu, na który składają się segmenty tekstu, opatrzone dwuczłonowymi tytułami (o samych tytułach powiemy później). Organizacja wypowiedzi opisowej w tych fragmentach zasadniczo różni się od opisu typowego dla przewodników turystycznych. W trakcie lektury daje się zauważyć, iż w opisie, jaki proponują autorzy omawianej pozycji, nieustannie przeplatają się dwa plany – plan historyczny i współczesny (z dominacją planu historycznego), przy czym funkcjonują tutaj dwa warianty: w wariancie pierwszym opis rozpoczyna się od ukazania obrazu miejsca bądź obiektu współczesnego, który to obraz następnie przenosi czytelnika oczami wyobraźni do przeszłości, zaś w wariancie drugim autorzy rozpoczynają swój „opis" od historii związanej z danym miejscem lub obiektem, a dopiero później przechodzą do typowej formy *descriptio*. W analizowanym przez nas *Przewodniku* pojawiają się dwa odmienne typy tekstów, różniące się technikami narracji: opis oraz opowiadanie.

Deskrypcja rozpoczyna się zwykle od pokazania współczesnego miejsca lub detalu, który staje się przedmiotem zainteresowania uważnego „badacza przeszłości". Autorzy *Przewodnika* nie skupiają się jednak na opisie waloryzującym obiekty, co w trakcie lektury staje się dla czytelnika w pełni uzasadnione. Opis, o dominującej funkcji ekspresywnej (nie zaś estetycznej), staje się pretekstem do wspomnień o wydarzeniach, związanych z danym miejscem bądź obiektem.

> Nawet uważny badacz przeszłości nie dopatrzy się śladów straszliwej eksplozji opancerzonego pojazdu gąsiennicowego, służącego do przewożenia ładunków wybuchowych – Sprengstoffträ – przy ulicy Kilińskiego 1. Z dawnej zabudowy niewiele ocalało. Było to 13 sierpnia….. (s. 35).

> Znajdziemy tu dziesiątki odprysków w resztkach podmurówki dawnego ogrodzenia Ogrodu Krasińskich, dziury po kulach w granitowym krawężniku i bruku, pozostawionym jako jedyny świadek istnienia dawnej ulicy Nalewki (…). Niewykluczone, że tutaj właśnie padły jedne z pierwszych strzałów powstania w getcie… (s. 47).

> Ulica, której patronują święci misjonarze, wpisała się dramatycznie w historię Pragi. 1 sierpnia 1944 roku Niemcy rozstrzelali tu siedemnaście osób… (s. 364).

Co ciekawe, wskazane przez autorów przedmioty opisu stają się niekiedy upersonifikowanymi „bohaterami" opowieści o zniszczonej Warszawie:

> Drapacz chmur Prudential stał się bohaterem najsłynniejszego zdjęcia z czasów Powstania. Fotografia ta jest dziś rodzajem ikony, bezbłędnie kojarzonej ze zrywem warszawian w 1944 roku. Szesnastopiętrowy gmach już 1 sierpnia zajęli żołnierze z Batalionu „Kiliński"… (s. 62).

> Na suficie zobaczyć tu można niezwykłe dzieło sztuki – wizerunek Chrystusa z napisem „Jezu, ufam Tobie". Z prawej strony wizerunku czytamy: „Rysował B. Pękosławski 11 września 1944 roku (…)". Chrystus rzeczywiście uratował kamienicę. W czasie Powstania, jako jeden z kilku budynków przy Marszałkowskiej, dom ten nie został nawet draśnięty przez pociski. Do mieszkań, które uniknęły rozszabrowania, tuż po wojnie wrócili dawni mieszkańcy. (s. 145)

> Świadkiem dramatycznych momentów Powstania Warszawskiego była staromiejska Syrenka. (…) W 1929 roku przeniesiono ją na teren klubu sportowego „Syrena" na Górnym Czerniakowie. Podczas Powstania toczyły się tutaj – podobnie jak na Starówce – walki o każdą ulicę i każdy dom. Posąg Syrenki, choć poważnie uszkodzony, przetrwał wojenną nawałnicę. Stracił rękę z tarczą, ale nie spadł z cokołu. Zdjęcie poranionej kulami rzeźby jest jednym z najbardziej wymownych obrazów zniszczonej, lecz niezwyciężonej Warszawy. (s. 20)

> Przejmujące w swej wymowie jest epitafium poległych w barokowym kościele Sakramentek na Nowym Mieście. Pucołowate putto i nieletni aniołek ronią łzy nad wizerunkiem zburzonej świątyni. Putto z aniołkiem mają powód do płaczu – zostały osierocone. Kiedyś strzegły barokowego nagrobka nieszczęsnej żony królewicza Konstantego Sobieskiego – Marii Józefy z Wesslów Sobieskiej i tylko one „przeżyły" bombardowanie kościoła z 31 sierpnia 1944 roku. (s. 26)

Opis miejsc nierzadko przechodzi (lub przekształca się) w opowieść o konkretnych zdarzeniach z przeszłości, a wszelkie szczegóły i detale stają się ważne tylko w ich kontekście, mają bowiem wagę historyczną. W wielogatunkowej strukturze *Przewodnika* obok nietypowej deskrypcji o charakterze raczej statycznym, kontemplacyjnym pojawia się – dynamizujące tekst – opowiadanie, przy czym obie te formy z jednej strony wzajemnie się dopełniają, a z drugiej ze sobą kontrastują.

Zatrzymajmy się jeszcze na chwilę przy opisie zdarzeń, a więc przy opowiadaniu. Często bowiem opis obiektu wyprzedza relacja o powstańczych wydarzeniach i uczestniczących w nich ludziach. Oto przykład:

> 6 sierpnia 1944 roku spod kościoła popijarskiego przeszła w stronę ulicy Freta jedyna w walczącej Warszawie defilada – Powstańców z Batalionu „Gozdawa". Poprzedziła ją podniosła uroczystość zaprzysiężenia nowych ochotników batalionu. (…) Dziś mieści się tu Katedra Polowa Wojska Polskiego pw. NMP Królowej Korony Polskiej, a wnętrze wypełniają dziesiątki tablic, poświęconych żołnierzom polskim poległym na wszystkich frontach drugiej wojny światowej. Wśród nich są też tablice żołnierzy Powstania Warszawskiego. (s. 33)

Do opowiadania zostają włączone także relacje świadków, będące fragmentami wspomnień, przytoczonych z książek, lub wywiadów, przeprowadzanych przez autorów naszego tekstu (są one wyodrębnione w tekście za pomocą

kursywy). Podobnie jak opis detalu, tak relacja świadka przywoływanych wydarzeń, ma potwierdzić autentyczność faktów. Jednocześnie historia jednostki tworzy gatunek „sylwetki" (por. współczesne publikacje pt. *Sierpniowe dziewczęta 44* (Bukalska 2013), *Miłość w Powstaniu Warszawskim* (Koper 2013)).

> Widzimy przed sobą jakieś upiorne postacie w białych koszulach, które wymachują chudymi rękami, wyją wniebogłosy. To chorzy psychicznie ze szpitala Jana Bożego, przerażeni strzelaniną i ogniem płonących wokół budynków – opisywała te chwile Danuta Hibner „Nina", sanitariuszka Batalionu „Pięść". (s. 32)

> W Powstaniu, zarówno w kościele, jak i w sąsiednim klasztorze mieścił się szpital, silnie ostrzeliwany przez Niemców. Tegoż dnia pod bombami zginęło ponad tysiąc osób, w tym trzydzieści pięć zakonnic – czytamy w książce Marty Kopińskiej „Kościół Sakramentek". (s. 26)

> Polską flagę, zawieszoną przez Powstańców na dachu Prudentialu, wspomina harcerka z Powstania – Maria Zürn „Ryska". Uszyła ją wraz z koleżanką, Hanną Pohoską, z białego prześcieradła i czerwonej poszewki na poduszkę. (s. 63)

> (…) Biegnę przez podwórko i nagle osłupienie i przerażenie. Ze schronu z wystawionymi karabinami wychodzą Niemcy. Pod murem stoją nasi chłopcy. Twarze mają blade jak papier. Jeden z Niemców rewiduje moje kieszenie, które wypchane są kawałkami cukru. W kieszeni płaszcza nie ma już legitymacji AK – czytamy dalej w liście pani Janiny. (s. 93)

Jak zauważa Danuta Ostaszewska (Ostaszewska 2000: 76), konwencja opisu miejsca połączonego z opisem bohatera i zdarzeń, jaką spotykamy także w dawnych przewodnikach, nawiązuje do tradycji retoryki antycznej i sytuuje *Przewodnik* na pograniczu tekstów użytkowych i literackich. Styl sprawozdawczy przypomina opis reportażowy, a przywołanie wypowiedzi osób udzielających wywiadu, rzeczowość opisu, obecność detalu, tworzenie portretu świadków wydarzeń oraz potoczny, subiektywny i obrazowy styl przekazu przypominają techniki narracyjne typowe dla wywiadów prasowych. Nie ulega wątpliwości, iż przyjęta w tekście konwencja opisu i ukryta w nim strategia nadawczo-odbiorcza wiąże się z funkcją impresywną. Autorzy wyraźnie chcą poruszyć odbiorcę i sprawić, by nie pozostał obojętny wobec faktów i znaków z przeszłości.

Tytuły informujące i wartościujące

Kolejnym, interesującym z punktu widzenia genologii lingwistycznej, elementem strukturalnym są tytuły. Zazwyczaj pełnią one w przewodnikach funkcję informacyjną i wraz z innymi składnikami tekstu w dużym stopniu służą celom pragmatycznym. Zajmując inicjalną pozycję w tekście, przyciągają uwagę odbiorcy. Inaczej jest w przypadku *Przewodnika po powstańczej Warszawie*. Przyjrzyjmy

się zatem najciekawszym strategiom nadawania tytułów i sprawdźmy, jakie funkcje spełniają one w analizowanej przez nas publikacji.

Ku zaskoczeniu odbiorcy, opisowe segmenty tekstu są opatrzone dwuczłonowymi nagłówkami, które tylko częściowo nawiązują do konwencji typowego przewodnika turystycznego. Spis treści sugeruje, iż celem przewodnika jest przede wszystkim pokazanie miejsc i obiektów. Tymczasem nazwy ulic, pełniące tam funkcję kompozycyjną, w samym tekście przewodnika przestają być tytułami rozdziałów, stając się tylko podtytułami, orientującymi odbiorcę w przestrzeni Przewodnika, a ściślej – w historycznej przestrzeni powstańczej Warszawy. Opisywane miejsca i obiekty zostają podporządkowane historii Powstania Warszawskiego, o czym świadczą, podkreślone za pomocą kursywy i innego koloru czcionki, tytuły nawiązujące do wydarzeń, które miały miejsce pod wskazanym adresem: *KAMIENNI ŚWIADKOWIE Świętojańska 15, Świętojańska 17; TRANSPOTER POD WIEŻĄ Dziekania przy Świętojańskiej; TU BYŁA BARYKADA Krzywe Koło; ZESTRZELONY LIBERATOR Miodowa 9, Honigstrasse 22/24; CUDEM OCALONY Nowogrodzka 1.*

W ten sposób na plan pierwszy zostają wysunięte wydarzenia i osoby, natomiast miejsca i obiekty schodzą na plan drugi. Podtytuły pełnią więc głównie funkcję porządkującą w makrostrukturze całego tekstu, głównym zaś nośnikiem treści i jej zapowiedzią są tytuły, pełniące funkcję deskryptywną. Za pomocą opisowych tytułów autorzy wydobywają najważniejsze aspekty treściowe, na które chcą zwrócić uwagę; tytuły mówią o wydarzeniach, które miały miejsce w dniach Powstania Warszawskiego, np: *WEJŚCIE DO KANAŁU* (s. 40), *PRZEJŚCIE W ALEJACH* (s. 133), *SKOK W STRONĘ POCZTY* (s. 87), o miejscu akcji (tzw. tytuły topograficzne) *NAD BRZEGIEM RZEKI* (s. 186), motywach rzeczowych, związanych z wydarzeniami *KAWA, KAWA, KAWA* (s. 276), *OKNO NA PIĘTRZE* (s. 108), o materialnych śladach walk powstańczych: *KRUCYFIKS SPOD GRUZÓW* (s. 12), *WIDOK ROZTRZASKANEGO GROBOWCA* (s. 13), *ŁATY NA SZKOLE* (s. 30), *KAMIENNI ŚWIADKOWIE* (s. 14), *ŚLADY NA GRANICIE* (s. 47), *ZŁAMANA KOLUMNA* (s. 11), *JEDEN KAMIEŃ DWIE HISTORIE* (s. 366), wreszcie o samych bohaterach wydarzeń: *CUDOWNIE OCALONY* (s. 101), *ŚMIERĆ FOTOGRAFA* (s. 118), *WYNIESIONA W PLECAKU* (s. 95), *PIROTECHNIK NIE ZDĄŻYŁ* (s.35), *ŚMIERĆ POETKI* (s. 158).

Na tym jednak nie kończy się rola tytułów *Przewodnika po powstańczej Warszawie*, gdyż, jak wiadomo, tytuły pełnią ważną funkcję strategiczną w strukturalizacji i interpretacji całego tekstu (Żydek-Bednarczuk 2003: 218). Z jednej strony są one elementem intertekstualnej gry z tekstem (tytuł jest wtedy cytatem lub parafrazą, modyfikacją fragmentu czyjejś wypowiedzi, np. „*MIN NIEZNALEŹLI*" s. 259[2],

[2] Por. komentarz znajdujący się w tekście głównym: „Udało się ocalić napis pozostawiony tuż po wojnie przez saperów niezbyt biegłych w ortografii: *SPRAWDZILI, MIN NIEZNALEŹLI*. (Dziś napis jest zabezpieczony szybą z pleksi" s. 259).

a z drugiej strony – swoistej gry z czytelnikiem. Tytuły poszczególnych segmentów tekstu przyciągają uwagę odbiorcy nie tylko szatą zewnętrzną, ale także formą językową i zawartą w nich treścią, często bowiem są niejasne, zagadkowe i eliptyczne, a ich interpretacja dokonuje się dopiero w trakcie lektury. Liczną grupę stanowią tu tytuły, które treściowo są syntetycznym skrótem o postaci nominalizacji[3].

Do najciekawszych, z punktu widzenia odbiorcy tekstu, należą jednak tytuły, które mają charakter metaforyczny. Oto wybrane przykłady: *STRZAŁ W NAUKĘ* (s. 52), *NOWY ŚWIAT – INNY ŚWIAT* (s. 89), *POWSTAŃCZY ALKAZAR* (s. 127), *ATAK NA IKARA* (s. 238), *ZABITA PAMIĘĆ* (s. 316), *ŚMIERĆ W „NASZYM DOMU"* (s. 345), *ŚMIERĆ PO WYJŚCIU Z PIEKŁA* (s. 373), *NON OMNIS MORIAR* (s. 13), *SURSUM CORDA* (s. 82). Tytuły metaforyczne pełnią w *Przewodniku* wielorakie funkcje, które w tym miejscu możemy tylko wypunktować: po pierwsze – jako „wyrażone metaforycznie elementy fabuły" (M. Uździcka 2007: 150) – pełnią funkcję informacyjną, po drugie – dzięki elementowi zaskoczenia i grze skojarzeń – znacznie zwiększają sugestywność wypowiedzi oraz przyciągają uwagę odbiorcy, wreszcie po trzecie, tytuły w formie sentencji – jako swoiste *loci communis*, retoryczne „miejsca wspólne", odwołujące się do wspólnoty kulturowej nadawcy i odbiorcy – sugerują ocenę postaci, faktów i zdarzeń, służąc tzw. funkcji ideowej (A. Stoff 1975: 12).

Analiza strategii, dotyczących nadawania tytułów, pozwala odczytać intencje autorów *Przewodnika po powstańczej Warszawie* oraz rozpoznać nadrzędne funkcje tekstu. Zauważmy, iż obok funkcji przedstawieniowej pojawia się funkcja impresywna, narzucająca interpretację treści zgodną z intencją nadawcy, oraz funkcja ekspresywna, polegająca na ujawnieniu stanowiska autorów wobec opisywanych faktów. Świadczą o tym tytuły, zawierające określenia wartościujące i wyrazy zabarwione uczuciowo: *PORANIONE SKARBY DOMINIKANÓW* (s. 23), *TCHÓRZLIWY TREUHÄNDER* (s. 28), *BRAWUROWY PRZEMARSZ ZOŚKI* (s. 106), *PORANIONY ZBAWICIEL* (s. 193), *EGZEKUCJA KSIĘŻY* (s. 272), *BESTIALSTWO NA ZGLISZCZACH* (s. 280), *KREMATORIUM W SALI GIMNASTYCZNEJ* (s. 268), *OBÓZ NA TARGOWISKU* (s. 269). Powyższe przykłady ujawniają subtelne nacechowanie tekstu stylistyką wartościującą, której nie brak zresztą w samym tekście. Dowodem tego są sformułowania typu: *mroczne podwórko* (s. 99), *feralne schronienie* (s. 181), *przejmująca ruina* (s. 319) itd. Jest rzeczą zrozumiałą, iż relacja o wydarzeniach z przeszłości powstańczej Warszawy, jaką jest w istocie *Przewodnik*, nie mogła przyjąć formy beznamiętnego sprawozdania z faktów. I w tym zakresie konwencja, jaką przyjęli autorzy pozycji, znacznie odbiega od konwencji wzorca.

[3] Ich analizę semantyczno-składniową przedstawia A. Zatorska w artykule zamieszczonym w niniejszym tomie.

Wnioski

Nazwa *przewodnik* w odniesieniu do analizowanego tekstu zyskuje jakby drugie znaczenie, choć nadal jesteśmy w polu gatunkowym przewodnika turystycznego. Pozycja J. S. Majewskiego oraz T. Urzykowskiego to nie tylko przewodnik po miejscach, ale także po historii ludzi i zdarzeń, a opis prezentowanych miejsc, w przeciwieństwie do klasycznego wzorca przewodnika, nie pełni tutaj nadrzędnej funkcji, ale stanowi tło do opisu wydarzeń z przeszłości.

Przedstawiona analiza ukazała zarówno zespół cech inwariantnych (takich, jak np. użytkowość i wielogatunkowość), jak i struktury, wskazujące na naruszenie reguł gatunkowych i przeobrażenia schematu strukturalnego; należą do nich komponenty tekstu, które uległy procesom: redukcji (np. elementy pełniące funkcje użytkowe), transformacji (np. opis) lub fakultatywnym wymianom (marginalizacja opisu cech architektonicznych w miejsce opowiadania i relacji). Odnaleźliśmy także elementy świadczące o interferencjach gatunkowych (z jednej strony elementy wywiadu i reportażu, z drugiej zaś techniki opisu znamienne dla przewodników turystycznych), a także cechy, świadczące o modyfikacji konwencjonalnego sposobu wysłowienia.

Oczywiście najważniejsze modyfikacje dotyczą pełnionych przez tekst funkcji. Podczas gdy w klasycznym modelu przewodnika dominuje funkcja pragmatyczna, a zaraz po niej informacyjna, w *Przewodniku po powstańczej Warszawie* mamy do czynienia ze splotem nakładających się funkcji: informacyjnej i popularyzującej wraz z funkcją ekspresywną, impresywną, a następnie dopiero pragmatyczną. W analizowanym tekście dochodzi do wyraźnego przesunięcia: od funkcji pragmatycznej ku funkcji impresywnej i ekspresywnej, co zbliża tekst do gatunkowego pogranicza tekstów użytkowych i literackich.

W kontekście badań z zakresu genologii tekstów użytkowych, analizowany tekst uznajemy za wariant alternacyjny – modyfikację wzorca gatunkowego przewodnika turystycznego i proponujemy nazwać go przewodnikiem historycznym.

Szukając zaś uzasadnienia dla takiej formy przekazu, wskazać należy, po pierwsze, na ścisły związek tzw. motywacji funkcjonalnej tekstu z celowością jego zastosowania, a po drugie, na zachodzące we współczesnej kulturze zjawiska związane z ewolucją gatunków. Mamy tu na myśli tendencję do swobodnego operowania gatunkami oraz do rozmycia granic gatunkowych, czyli swoistego rodzaju agatunkowości (Potrykus-Woźniak 2010).

Na zakończenie zauważmy, iż – jako kategoria historyczna – gatunek kształtuje obraz świata, a jednocześnie stanowi manifestację światopoglądową. Dowodem na to jest fakt, iż ten sam autor uczestniczył w opracowaniu tekstów, które należą wprawdzie do tego samego pola gatunkowego, ale realizują inne konwencje.

Wykaz źródeł

J.S. Majewski, T. Urzykowski, 2012, *Przewodnik po powstańczej Warszawie*, Warszawa.
M. Omilanowska, J.S. Majewski, 2006, *Warszawa*, „Przewodniki Wiedzy i Życia", Warszawa.
M. Szymczak, 1978, *Słownik języka polskiego*, t. 3, Warszawa.

Literatura

P. Bukalska, 2013, *Sierpniowe dziewczęta 44*, Warszawa.
S. Gajda, 2008, *Gatunkowe wzorce wypowiedzi*, w: D. Ostaszewska, R. Cudak (red.), *Polska genologia lingwistyczna*, Warszawa, s. 130–142.
S. Koper, 2013, *Miłość w Powstaniu Warszawskim*, Warszawa.
M. Mocarz, 2011, *Interkulturowość w przewodniku turystycznym*, Lublin.
D. Ostaszewska (red.), 2004, *Gatunki mowy i ich ewolucja*, t. 2: *Tekst a gatunek*, Katowice.
D. Ostaszewska, 2000, *Przewodnik turystyczny: z badań nad modelem i jego przeobrażeniami*, w: D. Ostaszewska (red.), *Gatunki mowy i ich ewolucja*, t. 1: *Mowy piękno wielorakie*, Katowice.
W. Pisarek, 1967, *Poznać prasę po nagłówkach. Nagłówek wypowiedzi prasowej w oświetleniu lingwistycznym*, Kraków.
P. Potrykus-Woźniak, 2010, *Słownik nowych gatunków i zjawisk literackich*, Warszawa – Bielsko-Biała.
A. Stoff, 1975, *Funkcja tytułu w dziele literackim*, „Acta Universitatis Nicolae Copernici", „Filologia Polska" XI, z. 66, s. 3–17.
M. Uździcka, 2007, *Tytuł utworu literackiego*, Zielona Góra.
B. Witosz, 1997, *Opis w prozie narracyjnej na tle innych odmian deskrypcji. Zagadnienia struktury tekstu*, Katowice.
B. Witosz, 2004, *Tekst i/a gatunek. Jeden czy dwa modele*, w: D. Ostaszewska (red.), *Gatunki mowy i ich ewolucja*, t. 2: *Tekst a gatunek*, Katowice, s. 40–49.
M. Wojtak, 2004a, *Wzorce gatunkowe wypowiedzi a realizacje tekstowe*, w: D. Ostaszewska (red.), *Gatunki mowy i ich ewolucja*, t. 2: *Tekst a gatunek*, Katowice, s. 29–39.
M. Wojtak, 2004b, *Gatunki prasowe*, Lublin.
M. Wojtak, 2008, *Genologia tekstów użytkowych*, w: D. Ostaszewska, R. Cudak (red.) *Polska genologia lingwistyczna*, Warszawa, s. 339–352.
U. Żydek-Bednarczuk, 2003, *Strategie językowe w tytułach tekstów naukowych*, w: K. Kleszczowa, J. Sobczykowa (red.), *Śląskie studia lingwistyczne*, Katowice, s. 217–226.

Summary

Anetta Gajda

Turist of historical guidebook? „Przewodnik po powstańczej Warszawie" – analysis of the genre model

The article presents the genre model of a guidebook. This model was confronted with the text of *Przewodnik po powstańczej Warszawie* written by J.S. Majewski & T. Urzykowski. The aim of the conducted analysis is to search the genre pattern in the given text. The genological analysis presented in our article includes structural, pragmatic, informative and stylistic matters. The article shows the modifications of guidebook structure, functions and style. The genre of a guidebook is constructed by practical orientation, multi-genres and relation between author - reader. The analysis shows the characteristics such as practical orientation, multi-genres and the features, which modify genre model of the guidebook. The most important modification concerns the text's function. The analyzed book demonstrates first of all expressive and impressive functions, more than practical ones. The given text of the guidebook is an example of the practical text, which borders on literary one. The analyzed text is the alternative variant of turist guidebook. We propose to call it a historical guidebook / historical cicerone.